

**Խորհրդային 1920-ականների լուսավորական քաղաքականության
մարտահրավերները հայ արվեստի հիմնարկման ճանապարհին**

Մատենագիտություն

Գրքեր, ավարտաճառեր

1. Ազատյան, Վարդան, *Արվեստաբանություն և ազգայնականություն. միջնադարյան Հայաստանի և Վրաստանի արվեստները 19-20-րդ դդ. Գերմանիայում* (Երևան: Ակտուալ արվեստ, 2012):
2. Ազատյան, Վարդան, ««Ոչ եղիցի չեղեալ, գոր ինչ եղելն»». Աշոտ Հովհաննիսյանի ավարտաճառը և նրա գործուն պատմագիտությունը», ըստ` Հովհաննիսյան, Աշոտ, *Խորայել Օրին և հայ ազատագրական գաղափարը/ Israel Ory und die armenische Befreiungsidee* (Երևան: Հովհաննիսյան ինստիտուտ, 2016), էջ 567-711:
3. Աղասյան, Արարատ, *Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում* (Երևան: Ոսկան Երևանցի, 2009):
4. Այդինյան, Ելենա, *Միքայել Արուստյանը և պրոլետարական արվեստի գաղափարները*, մագիստրոսական թեզ (Երևան: ԵԳՊԱ, 2011):
5. Դվոյան, Սիրանուշ, «Բարձրագույն կրթական ավանդույթը Հայաստանում. երկու հարացույց», ըստ` *Վերամտածելով համալսարանական ավանդույթը Հայաստանում* (Երևան: Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, 2021), էջ 20-79:
6. Երեմեան, Արամ (խմբ.), *Հայաստանի նկարիչների ալմանախը* (Փարիզ: Արագած, 1926):
7. Զեքիեան, Լևոն, «Արդիականութեան հայկական ճանապարհը», ըստ` Ոսկայան, Աշոտ (խմբ.), *Հայաստանը Եվրոպայի ճանապարհին* (Երևան: Անտարես, 2005):
8. Թամանյան, Ալեքսանդր, *Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու* (Երևան: Գիտություն, 2000):
9. Թամանյան, Ալեքսանդր, *Հողվածներ, փաստաթղթեր, ժամանակակիցները նրա մասին* (Երևան: ԳԱ հրատ., 1960):
10. Թորամանյան, Թորոս, *Նամականի* (Երևան: Գրաբեր, 2014):
11. Թուրշյան, Հարություն, *Սարդարապատի հերոսամարտը* (Երևան: Հայաստան, 1965):
12. Լենին, Վլադիմիր, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 45 (Երևան: Հայաստան, 1983):
13. *Լենինը կուլտուրայի և արվեստի մասին* (Երևան: Հայպետհրատ, 1958):
14. *Կրթամշակութային կյանքը Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին. Գիտաժողովի նյութեր* (Երևան: Տիգրան Մեծ, 2018):
15. *Հ. Ս. Խ. Հ. դեկրետների և որոշումների հավաքածու*, 1921, թիվ 9:
16. *Հ.Ս.Ս.Հ. դեկրետների և որոշումների հավաքածու*, 1922, թիվ 8:
17. *Հ.Ս.Ս.Հ. դեկրետների և հրամանների ժողովածու*, պրակ 1 (Էջմիածին: Պետհրատ, 1921):
18. Համբարձումյան, Աննա, *Պրոլետարական արվեստի խնդիրները 1920-ական թվականների առաջին կեսի գրական հանդեսներում*, մագիստրոսական թեզ (Երևան: ԵԳՊԱ, 2014):
19. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 7 (Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967):

20. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 6 (Երևան: ՀՍՄ ԳԱ, 1981):
21. *Հայոց պատմություն*, հ. 3, գիրք 2 (Երևան: Զանգակ, 2015):
22. *Հայոց պատմություն*, հ. 4, գիրք 1 (Երևան: Զանգակ-97, 2010):
23. Հարությունյան, Վահան, *Սովետահայ կերպարվեստը 1920-1925 թվականներին*, ատենախոսություն (Երևան: Ա. հ., 1953):
24. Հարությունյան, Վարազդատ, *Ամնոռաց հանդիպումներ* (Երևան: Լրատու, 1998):
25. Հովհաննիսյան, Աշոտ, *Հուշեր և բնութագրումներ* (Երևան: Հայաստան, 1969):
26. Հովհաննիսյան, Աշոտ, *Մեր հեռանկարները յեվ լենինիզմը* (Երևան: Պետհրատ, 1926):
27. Հովհաննիսյան, Աշոտ, *Մեր պայքարը, նվաճումները յեվ անելիքը* (Երևան: Պետհրատ, 1925):
28. Հովհաննիսյան, Աշոտ, *Պրոլետարական հեղափոխությունը յեվ ուսուցչությունը* (Երևան: Պետհրատ, 1925):
29. Հունբուլդ, Վիլհելմ ֆոն, «Բեռլինի բարձրագույն գիտական հաստատությունների ներքին և արտաքին կազմակերպական կառուցվածքի մասին», ըստ՝ *Վերամտածելով համալսարանական ավանդույթը Հայաստանում* (Երևան: Հունամնիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, 2021), էջ 221-235:
30. Ղազախեցյան, Վլադիմիր, *Հայաստանը 1920-1940 թթ.* (Երևան: Պատմության ինստիտուտ, 2006):
31. Ղազախեցյան, Վլադիմիր, *Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929 թթ.* (Երևան: ՀՍՄ ԳԱ, 1975):
32. Ղարիբջանյան, Լյուդվիգ, *Երևանի պետական համալսարանը (1920-1930 թ.թ.)* (Երևան: Միտք, 1965):
33. Մամիկոնյան, Ֆելիքս, Միրզոյան Սոնա (կզմ.), *Երևանի համալսարան. 1918-1920 թթ. վավերագրերի ժողովածու* (Երևան: Երևանի համալսարան, 1995):
34. Մարտունի, Ալեքսանդր, *Խորհրդային Հայաստանի ուղին* (Թիֆլիզ: Պետհրատ, 1924):
35. Մյանսիկյան, Ալեքսանդր, *Երկեր հինգ հատորով*, հ. 5 (Երևան: Մուղնի, 2007):
36. Մռավյան, Ասքանազ, *Հողվածներ և ծառեր. 1913-1929* (Երևան: Հայպետհրատ, 1961):
37. Ներսեսյան, Նորա Ն., *Որբաքաղաքը. Նպաստամատույց աշխատողներ, կոմիսարներ և «նոր Հայաստանը կառուցողներ».* Ալեքսանդրապոլ/Լենինական, 1919-1931 (Երևան: Հովհաննիսյան ինստիտուտ, 2018):
38. Շահնազարյան, Իրինա, *Ռեալիստական արվեստի խնդիրները 1920-ական թվականների առաջին կեսի պարբերական մամուլում*, մագիստրոսական թեզ (Երևան: ԵԳՊԱ, 2014):
39. Սարգսյան, Արա, *Հողվածներ, ելույթներ, հուշեր* (Երևան: Սովետական գրող, 1982):
40. Սարգսյան, Էդվարդ, *Նկարչի հուշերը* (Երևան: Լորենի, 2019):
41. Սարյան, Մարտիրոս, *Գրառումներ իմ կյանքից* (Երևան: Հայաստան, 1966):
42. Սարյան, Մարտիրոս, *Նամակներ*, հ. 1 (Երևան: Տիգրան Մեծ, 2002):
43. Սարյան, Մարտիրոս, *Նամակներ*, հ. 2 (Երևան: Տիգրան Մեծ, 2012):
44. Սարուխանյան, Նորայր, *Մտորումներ և հուշեր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի մասին* (Երևան: Գիտություն, 2012):
45. Վարդանյան, Գուրգեն, *Մշակույթը Հայաստանի առաջին հանրապետությունում (1918-1920 թթ.)* (Երևան: Գիտություն, 2003):
46. Clark, Katerina, Dobrenko, Evgeny (խմբ.), *Soviet Culture and Power: A History in Documents, 1917-1953* (New Haven, London: Yale University Press, 2007):

47. David-Fox, Michael, *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015):
48. Fitzpatrick, Sheila, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, London: Cornell University Press, 1992):
49. Taylor, Brandon, *Art and Literature Under the Bolsheviks*, h. 1 (London: Pluto Press, 1991):
50. Авакян, Артур, *Из истории художественной жизни Армении. 1920-1932* (Ереван: Арминус, 2002):
51. Боффа, Джузеппе, *История Советского Союза*, h.1 (Москва: Международные отношения, 1990):
52. Верт, Николай, *История Советского государства. 1900-1991* (Москва: Весь Мир, 2002):
53. Крупская, Надежда Константиновна (ԿՐՄ.), *Заветы Ленина в области народного просвещения* (Москва: Работник просвещения, 1924):
54. Ленин, Владимир Ильич, *Полное собрание сочинений*, h. 43 (Москва: Пол. Лит., 1963):

Հոդվածներ

1. Արով, Սարգիս, «Վորբերի ապագան», *Խորհրդային Հայաստան*, 8 հունիսի 1923 թ.:
2. Արովյան, Սարգիս, «Պրոֆեսիոնալ-տեխնիքական կրթության գործը Հայաստանում», *Խորհրդային Հայաստան*, 4 մարտի 1923 թ.:
3. Ազատյան, Վարդան, «Ժամկետն ընդդեմ ժամանակի. քսանականների կորսված մոդեռնիզմը» (անտիպ):
4. «Աշխատանքի դպրոցի կիրառումը», *Խորհրդային Հայաստան*, 1 հունիսի 1923 թ.:
5. Ավագյան, Արթուր, «Հայաստանի առաջին հանրապետության մշակութային կյանքի պատմությունից», *Բանբեր հայագիտության*, 2018, թիվ 2, էջ 159-167:
6. Արաբաջյան, Սմբատ, «Հայաստանի տազնապալից վիճակը», *Կարմիր աստղ*, 10 ապրիլի 1921 թ.:
7. Բագրատունի, Մուշեղ, «Նամակ քսենոփոնյան գյուղերից», *Խորհրդային Հայաստան*, 13 հոկտեմբերի 1923 թ.:
8. «Բայց ո՞վ է մեղաւոր», *Մշակ*, 8 հունիսի 1920 թ.:
9. *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, թիվ 3, 1972, էջ 153-162:
10. Գեղասեր, «Հայ արևեստագետների պատկերահանդեսը», *Հայաստանի աշխատավոր*, 1 հունիսի 1919 թ.:
11. «Գեղարվեստական տեխնիքական դպրոցի ցուցահանդիսի բացման առթիվ», *Խորհրդային Հայաստան*, 24 հունիսի 1923 թ.:
12. Գյուրջյան, Գաբրիել, «Միջմոլորակային հաստատություն», *Խորհրդային Հայաստան*, 13 հունիսի 1924 թ.:
13. Գրիգորյան, Ռ., «Սովետահայ կերպարվեստի առաջին քայլերը», *Երեկոյան Երևան*, 10 ապրիլի 1984 թ.:
14. Դվոյան, Սիրանուշ, «Երկիր Նայիրին կենցաղի ու քաղաքականության միջև», *Հայկական արդիությունների ուսումնասիրման նախագիծ*, <https://bit.ly/3Qis5BA>, այց` 22 դեկտեմբերի 2022 թ.:
15. «Երեւանի համալսարանի գիւղատնտեսական ֆակուլտետը», *Խորհրդային Հայաստան*, 4 փետրվարի 1922 թ.:

16. «Ընկ. Մեասնիկեանի ճառը», *Կարմիր աստղ*, 28 մայիսի 1921 թ.:
17. «Ընկ. Մյասնիկեանի ճառը Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարի առաջին նիստում, որպէս զեկուցում խորհրդային իշխանութեան կողմից», *Խորհրդային Հայաստան*, 2 փետրվարի 1922 թ.:
18. «Ժողովրդական լուսավորության հերթական խնդիրը», *Խորհրդային Հայաստան*, 4 մարտի 1923 թ.:
19. «Ժողովրդական լուսավորութեան վիճակը Հայաստանում», *Կոմունիստ* (Բաքու), 13 փետրվարի 1923 թ.:
20. «Ժողովրդի լուսավորութեան գործը», *Խորհրդային Հայաստան*, 3 փետրվարի 1922 թ.:
21. Լեւոնեան, Գարեգին, «Կուլտուրական գործունէութիւն Հայաստանում», *Մշակ*, 16 մարտի 1919 թ.:
22. «Լուսավորության գործը Հայաստանում 1922-1923 ուսումնական տարում», *Խորհրդային Հայաստան*, 29 նոյեմբերի 1923 թ. (հավելված թիվ 267-ի):
23. «Լուսավորութեան գործը Հայաստանում», *Կարմիր աստղ*, 9 սեպտեմբերի 1921 թ.:
24. «Լուսավորութեան գործը», *Խորհրդային Հայաստան*, 2 փետրվարի 1922 թ.:
25. «Խորհրդային երկրներ. Հայաստան», *Կարմիր աստղ*, 19 նոյեմբերի 1921 թ.:
26. «Կառավարական որոշումներ», *Ժողովուրդ*, 5 մարտի 1920 թ.:
27. «Կառավարական որոշումներ», *Կառավարութեան լրաբեր*, 13 մարտի 1920 թ.:
28. Կարինեան, Արտաշես, «Խորհրդային Հայաստանը եւ հայ ինտելլիգենցիան», *Կարմիր աստղ*, 26 մարտի 1921 թ.:
29. Կարինյան, Արտաշես, «Հայ պրոլետարական գրողները յեվ գյուղացիական Հայաստանը», *Մարտակոչ*, 21 դեկտեմբերի 1923 թ.:
30. Կարինյան, Արտաշես, «Մեր որերի արվեստը», *Խորհրդային Հայաստան*, 10 դեկտեմբերի 1922 թ.:
31. «Կերտողական արւեստի դպրոց», *Բիւլլետեն*, 1921, թիվ 4, էջ 12:
32. «Հայ արւեստագէտների պատկերահանդէսի հանդիսաւոր բացումը», *Խորհրդային Հայաստան*, 22 հուլիսի 1921 թ.:
33. «Հայ Արւեստագէտներու Միութեան ցուցահանդէսը», *Աշխատանք*, 24 մայիսի 1919 թ.:
34. «Հայաստանի արդի վիճակը», *Կարմիր աստղ*, 11 մայիսի 1921 թ.:
35. «Հայաստանի Լուսժողովմատի գործերից», *Կարմիր աստղ*, 6 մայիսի 1922 թ.:
36. «Հայաստանի կոմկուսակցության չորրորդ համագումարը. Կենտկոմի քաղաքական հաշվետվությունը (ընկ. Համբարձումյանի զեկուցումը)», *Խորհրդային Հայաստան*, 4 դեկտեմբերի 1925 թ.:
37. «Հայաստանի Պետական համալսարանի 3-ամյա և բանֆակի միամյա տարեդարձի տոնակատարությունը. ընկեր Մռավյանի ճառը», *Խորհրդային Հայաստան*, 25 մարտի 1924 թ.:
38. Հարությունյան, Վահան, «Հայ կերպարվեստագետների անդրանիկ միավորումը», *Սովետական արվեստ*, 1956, թիվ 11, էջ 25-31:
39. Հարությունյան, Վահան, «Պարտիայի դերը 20-ական թվականների սովետահայ կերպարվեստի զարգացման մեջ», *Սովետական արվեստ*, 1957, թիվ 7, էջ 8-15:
40. Հովհաննիսյան, Աշոտ, «Վերիիշուններ Հայաստանի սովետացման նախապատմությունից», *Լենինյան ուղիով*, 1970, թիվ 11, էջ 35-44:
41. Ղազախեցյան, Վլադիմիր, «Աշոտ Հովհաննիսյանը և խորհրդահայ մշակույթը», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2000, թիվ 2, էջ 16-22:
42. Ս., «Գեղարվեստ. Երևանի նկարչական դպրոցը», *Խորհրդային Հայաստան*, 11 մայիսի 1922 թ.:

43. Man, «Հայ գեղարվեստագետների միութեան պատկերահանդէսը Հայաստանում», *Ժողովուրդ*, 6 հունիսի 1919 թ.:
44. Man, «Հայ գեղարվեստագետների միութեան պատկերահանդէսը Հայաստանում», *Ժողովուրդ*, 8 հունիսի 1919 թ.:
45. Սակինցյան, Պողոս, «Մեր անելիքը Թիֆլիսում», *Կարմիր աստղ*, 30 մարտի 1921 թ.:
46. Մարտունի, Ալեքսանդր, «Հին եւ նոր Հայաստանը», *Խորհրդային Հայաստան*, 29 նոյեմբերի 1921 թ.:
47. Մարտունի, Ալեքսանդր, «Պրոլետարական գրականության նվիրված «Մուրճ» ամսագրի N 1-ի առթիվ», *Խորհրդային Հայաստան*, 1 դեկտեմբերի 1922 թ.:
48. Մարտունի, Ալեքսանդր, «Պրոլետարական գրականության նվիրված «Մուրճ» ամսագրի N 1-ի առթիվ», *Խորհրդային Հայաստան*, 2 դեկտեմբերի 1922 թ.:
49. Միրզախանյան, Ռուբեն, «Խորհրդային Հայաստանի մշակույթի ձևավորման առաջին քայլերը (1920 թ. դեկտեմբեր-1921 թ. փետրվար)», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2015, թիվ 1, էջ 306-317:
50. Միրզախանյան, Ռուբեն, «Կերպարվեստը և երաժշտությունը Խորհրդային Հայաստանում (1921-1925 թթ.)», *Գիտական տեղեկագիր*, 2016, թիվ 1-2, էջ 5-27:
51. Մռավյան, Ասքանազ, «Վորքերի դաստիարակության խնդիրը», *Խորհրդային Հայաստան*, 8 հուլիսի 1923 թ.:
52. Մռավյան, Ասքանազ, «Նոր խնդիրների առաջ», *Խորհրդային Հայաստան*, 29 նոյեմբերի 1923 թ.:
53. Մռաւեան, Ասքանազ, «Շռայլութիւն թէ անհրաժեշտութիւն», *Խորհրդային Հայաստան*, 5 մարտի 1922 թ.:
54. Յ. Տ.-Յ., «Մեր անելիքը Հայաստանում», *Կարմիր աստղ*, 6 ապրիլի 1921 թ.:
55. «Յերեվանի գավլուսբաժնում», *Խորհրդային Հայաստան*, 15 մարտի 1923 թ.:
56. Զ., Ն., «Գեղարվեստական թանգարանը յեվ գեղարվեստական տեխնիկական դպրոցը Խորհրդային Հայաստանում (ինտերվյու նկարիչ Մ. Սարյանի հետ)», *Մարտակոչ*, 29 մարտի 1924 թ.:
57. Նազանյան, Սուրեն, «Փորձնական աշխատանքային սոցիալիստական դպրոցներ», *Խորհրդային Հայաստան*, 25 մարտի 1923 թ.:
58. «Նոր նվերներ Պետական թանգարանին», *Խորհրդային Հայաստան*, 15 մայիսի 1925 թ.:
59. Նորայր, «Աշխատանքային դպրոցները նոր պայմաններում», *Կարմիր աստղ*, 11 ապրիլի 1922 թ.:
60. Նորայր, «Կրթա-լուսաւորչական գործը նոր պայմաններում», *Կարմիր աստղ*, 4 ապրիլի 1922 թ.:
61. Շահինեան, Գ., «Հայ արվեստագետների նկարահանդէսը Երեւանում», *Հայաստանի աշխատաւոր*, 6 հունիսի 1919 թ.:
62. Շահինեան, Գ., «Հայ արվեստագետների նկարահանդէսը Երեւանում», *Հայաստանի աշխատաւոր*, 8 հունիսի 1919 թ.:
63. Շահինեան, Գ., «Հայ արվեստագետների նկարահանդէսը Երեւանում», *Հայաստանի աշխատաւոր*, 12 հունիսի 1919 թ.:
64. Շահնազարյան, Իրինա, «Արվեստ և քաղաքականություն. Չարենցի և Հովհաննիսյանի միջև 1920-ականների մի բանավեճի շուրջ», ըստ՝ *Չարենցը և իր ժամանակաշրջանը. Գիտաժողովի նյութեր* (Երևան: Ե. Չարենցի տուն-թանգարան, 2019), էջ 107-119:
65. Շահնազարյան, Իրինա, «Հարատևող հնի և հավակնոտ նորի միջև. կենցաղի ու արվեստի արդիականացման փորձը 1920-ականների առաջին կեսին», *Հայկական*

- արդիությունների ուսումնասիրման նախագիծ, <https://bit.ly/3Z7Vnql>, այց՝ 12 դեկտեմբերի 2022 թ.:
66. Շմաւոն, «Ի՞նչ է սպասում մեզ», *Կարմիր աստղ*, 10 ապրիլի 1921 թ.:
 67. «Ուսուցչական համահայաստանյան անդրանիկ համագումար. Ընկ. Ա. Մռավյանի ճառը», *Խորհրդային Հայաստան*, 27 դեկտեմբերի 1924 թ.:
 68. Պարսամեան, Յ., «Մտաւորականները դէպի Հայաստան», *Աշխատանք*, 22 հուլիսի 1919 թ.:
 69. «Ռուսաստանի Կոմ. կուսակ. XI համագումարը. ընկ. Լենինի եզրափակման ճառը», *Կարմիր աստղ*, 4 ապրիլի 1922 թ.:
 70. Սուրխաթ, «Կուլտուր-կրթական գործը Խորհրդային Հայաստանում», *Կարմիր աստղ*, 29 նոյեմբերի 1921 թ.:
 71. Սուրխաթ, «Հայաստանի կուլտուրական բարգաւաճումը և հարեւան պրոլետարիատը», *Կարմիր աստղ*, 22 հունիսի 1921 թ.:
 72. Սուրխանեան, «Գիտական. Մի թանկարժեք ձեռագիր», *Խորհրդային Հայաստան*, 5 մայիսի 1922 թ.:
 73. Վանիկ, Ռուբեն, «Գեղարվեստական-տեխնիքական դպրոցի ցուցահանդեսը», *Խորհրդային Հայաստան*, 7 հունիսի 1925 թ.:
 74. Տ., «Գիւղատնտեսական յատուկ մամուլ ունենալու մասին», *Խորհրդային Հայաստան*, 10 մարտի 1922 թ.:
 75. «Տեղական կեանք. գեղարուեստական դպրոց Հայաստանում», *Ժողովրդի ձայն*, 3 հուլիսի 1919 թ.:
 76. «Տեսակցութիւն ընկ. Պ. Մակինցեանի հետ», *Խորհրդային Հայաստան*, 13 մայիսի 1922 թ.:
 77. Տիմուս, «Ընկ. Յեղիշե Չարենցի դասախոսության առթիվ», *Խորհրդային Հայաստան*, 13 ապրիլի 1923 թ.:
 78. «Քրոնիկոն. Հայկական զինանշանի պատրաստումը», *Ժողովուրդ*, 30 հունվարի 1920 թ.:
 79. «Քրոնիկոն», *Ժողովուրդ*, 11 հունիսի 1919 թ.:
 80. «1921-1922 ուսումնական տարվա դպրոցական կեանքը Երեվանում», *Խորհրդային Հայաստան*, 21 մայիսի 1922 թ.:
 81. Azatyan, Vardan, "Disintegrating Progress: Bolshevism, National Modernism, and the Emergence of Contemporary Art Practices in Armenia", *ARTMargins*, 2012, թիվ 1 (1), էջ 62-87: